

prof. dr hab. Agnieszka Zabłocka-Kos
Pracownia Badań nad Urbanistyką i Architekturą Nowoczesną
Instytut Historii Sztuki
Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 36
PL 50 139 Wrocław

Vidi decanus

Wrocław, 25.10.2023

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Ewy Janiszewskiej

**Architektura sakralna w Rejencji Poznańskiej Wielkiego Księstwa Poznańskiego w
pierwszej połowie XIX w.**

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska mgr. Ewy Janiszewskiej została napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Tadeusza J. Żuchowskiego i zatwierdzona do recenzji w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w 2023 roku. Praca składa się z dwóch tomów: jednego tomu tekstowego (339 stron zasadniczego tekstu oraz katalog obiektów, s. 340 -365) oraz tomu drugiego z ilustracjami do wszystkich omawianych obiektów oraz ilustracjami porównawczymi (bez ciągłej numeracji, stąd trudność w określeniu rzeczywistej ilości fotografii). Rozprawa podzielona jest na dwie zasadnicze części poświęcone kościołom ewangelickim i katolickim. Całość poprzedzona jest obszernym wstępem, w którym przedstawiono cel i zakres badań, metodologię oraz źródła i stan badań.

Wybór tematu i zakres rozprawy doktorskiej

Temat wielkopolskiej architektury sakralnej w XIX wieku nie był dotychczas przedmiotem wnikliwych badań, chociaż duże zasługi dla rozpoznania tego zagadnienia położyły Zofia Ostrowska - Kębowska oraz Eva Börsch - Supan (odnośnie twórczości Karla Friedricha Schinkla i Friedricha Augusta Stülera). Podejmując ten temat autorka wpisała się przede wszystkim w rozwijane badania tej problematyki na obszarze Królestwa Polskiego (studia Andrzeja Majdowskiego oraz Krzysztofa Stefańskiego, a także młodych badaczek, tu mam na myśli np. dysertację mgr Darii Rutkowskiej–Siudy *Charakterystyka budownictwa sakralnego na terenie guberni radomskiej w latach 1845-1914. Budowa kościoła jako element kształtowania tożsamości narodowej*). Galicja nie doczekała się do tej pory syntetycznego ujęcia dziejów budownictwa sakralnego. Doktorantka słusznie skoncentrowała się na jednej

A. Zabłocka-Kos

2

tylko rejencji Wielkiego Księstwa Poznańskiego, na Rejencji Poznańskiej, ona bowiem była niejako „wzorcową” na obszarze Prus, gdy idzie o budowę kościołów w kontekście narodowo-politycznym.

W pracy omówiono 48 obiektów (13 ewangelickich i 35 katolickich). Pewnym niedociągnięciem jest brak choćby małego rozdziału o budownictwie synagogałnym, zwłaszcza, że w wybranym czasie, jak podkreśla autorka, wzniesiono ich na omawianym terenie aż siedemnaście.. Pani Janiszewska bardzo dobrze referuje lokalizacje kościołów i ich konteksty przestrzenne, dlatego uwzględnienie synagog byłoby bardzo cenne. W wydaniu książkowym warto tę lukę uzupełnić.

Autorka określiła też szeroko chronologię badań jako I połowę XIX wieku, co pozwoliło jej sięgnąć do końca wieku XVIII („długi wiek XIX”) i skrótowo przedstawić budownictwo kultowe z tego okresu oraz poza umowną granicę 1850 roku. Jednak zasadnicza periodyzacja zamyka się w datach 1815 (podział Wielkiego Księstwa Poznańskiego na pruskie rejencje) – 1850 (końcowa data jest dość umowna, choć związana jest m.in. wprowadzeniem w Prusach konstytucji) i dyktowana jest wydarzeniami politycznymi. Tak więc zakres badań, wybór terytorium oraz chronologię uważam za przemyślaną i wybraną prawidłowo. Większość omawianych budowli nie była przedmiotem szczegółowych badań (za wyjątkiem studiów konserwatorskich, pewnych informacji dostarczają karty konserwatorskie, tzw. białe). Wybitnych opracowań z zakresu historii i historii sztuki doczekały się jedynie kaplica w Rogalinie, tzw. Złota Kaplica w Poznaniu oraz mauzoleum w Antoninie. Jednakże w dysertacji pani Janiszewskiej uzyskały one bardzo dobre tło porównawcze.

Struktura rozprawy doktorskiej

Praca podzielona jest zasadniczo na dwie części: A - poświęcone kościołom ewangelickim i B - katolickim. Autorka zastosowała bardzo dobrze przemyślany schemat każdej z nich. Doktorantka w bardzo obszernych wprowadzeniach przedstawia sytuację obu Kościołów i wyznań (drobna uwaga: przy wymienianiu kościoła jako instytucji słowo to pisze się z dużej litery!). W przypadku Kościoła ewangelickiego podkreśla przełomową datę 1817 - wprowadzenie przez Fryderyka Wilhelma III Unii Kościołów protestanckich, co miało istotny wpływ na postać architektoniczną kościołów ewangelickich. Dla Kościoła katolickiego niezwykle ważna była data 1821 - wydanie papieskiej bulli „De salute animarum”, które ustaliło nowy podział biskupstw w Prusach. W jego następstwie połączono unię arcybiskupstwa gnieźnieńskie i poznańskie oraz ostatecznie oddzielono biskupstwo wrocławskie od

A. Zieliński

arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Nowy podział diecezji nie miał specjalnie wpływu na kształt architektoniczny budownictwo sakralnego, ale miał duże znaczenie polityczne. Wiązał się też ze stopniowym przeprowadzeniem sekularyzacji majątku kościelnego (tylko wspomniana, s. 144).

W obu częściach doktorantka omawia strukturę urzędów budowlanych i procesu zatwierdzania projektów, wreszcie ogólnie charakteryzuje zleceniodawców i architektów. Dużo miejsca poświęca także sprawie finansowania budów i przede wszystkim problemom artystycznym: wyborze stylistyki, programom wnętrz i elewacji. W zakończeniu owych wprowadzeń jeszcze raz podsumowuje najważniejsze problemy. Budownictwo sakralne przedstawia szczegółowo w wybranych przez siebie okresach (protestanckie w dwóch, dzieląc je na lata 1815-1833 i 1834 -1850, zaś katolickie w trzech w latach 1815-1830, 1831-1840 i 1841-1850). Ta periodyzacja jest przez panią Janiszewską bardzo dobrze uargumentowana.

W każdym z omawianych okresów autorka bardzo szczegółowo omawia poszczególne realizacje stosując podobny schemat: historia obiektu, fundatorzy, finansowanie, lokalizacja oraz opis z analizą. Na końcu takiej rozbudowanej noty wskazuje na podobieństwa i powiązania z innymi obiektami sakralnymi. Poszczególne rozdziały zakończono klarownymi podsumowaniami. Jest to bardzo dobry schemat opisu i analizy badanych dzieł. Świetny jest też ostatni rozdział *Zakończenie*, w którym doktorantka scharakteryzowała krótko także chrześcijańskie budownictwo sakralne w rejencji bydgoskiej, dając tym samym ogłęd tego gatunku w całej prowincji w I połowie XIX wieku. Autorka ogólnie scharakteryzowała ponadto budownictwo sakralne na Śląsku i w Nadrenii, co jest szczególnie cenne. Pani Ewa Janiszewska wykazała się w całej pracy bardzo dobrym warsztatem zarówno historycznym jak i z dziedziny historii sztuki.

Praca wzbogacona jest o bardzo dobrze opracowaną część katalogową i ilustracyjną w układzie alfabetycznym. Ponieważ w tekście kościoły omawiane są w układzie chronologicznym i zawierają bardzo dokładny opis i analizę, w katalogu uwzględniono tylko podstawowe informacje dotyczące obecnego użytkownika i właściciela obiektu, lat budowy, przebudów /remontów, zleceniodawcy i architekta, stylistyki, źródeł (z uwzględnieniem osobno akt pisanych i ikonografii), dokumentacji konserwatorskiej i bibliografii. To bardzo dobry schemat noty katalogowej. Trochę brakuje informacji, szczególnie w przypadku kościołów ewangelickich, o ich aktualnym stanie (w większości są one jednak dostępne w Wikipedii). Część obiektów nie jest bowiem użytkowana.

Część ilustracyjna została przygotowana bardzo starannie. Jest analogiczna do katalogu (układ alfabetyczny), do każdego obiektu dołączono plan sytuacyjny (najczęściej fragment

Arditer

Messtischblatt), reprodukcje planów archiwalnych, pomiar z uwzględnieniem przebudów (bardzo dobry zabieg!), zdjęcia/pocztówki archiwalne oraz stan istniejący. Mankamentem jest nieaktualność niektórych fotografii wykonanych najczęściej ok. 2010 roku, już w tej chwili w wielu przypadkach mających charakter źródła. Dobrze by było, by zamieścić chociaż dwie aktualne fotografie zewnętrzna i wnętrza. Także i tu w sukurs idzie Wikipedia. Tak więc w pracy przydałaby się pewna aktualizacja informacji o poszczególnych obiektach.

Ocena formalna i merytoryczna pracy

Mocne strony pracy

Z dużą satysfakcją stwierdzam, że praca jest bardzo dojrzała, posiada bardzo przemyślany i logiczny układ, oparta jest na dogłębnych kwerendach archiwalnych przeprowadzonych w Polsce i w Niemczech. Autorka prezentuje się w niej jako doświadczona badaczka, umiejąca wnikliwie przeanalizować źródła historyczne, a także fachowo spojrzeć na dzieło architektury, znakomicie je opisać i zinterpretować. Pani Janiszewska przedstawia badane obiekty na szerokim tle historycznym podkreślając skomplikowaną sytuację polityczną, społeczną i narodowościową Wielkopolski w I połowie XIX wieku. To bardzo dobrze przedstawione tło, pozwala na pełniejsze zrozumienie badanych dzieł w tym wyjątkowym miejscu w Europie. Główną oś narracyjną i interpretacyjną stanowi opozycja: Kościół ewangelicki – niemiecki *versus* Kościół katolicki - polski. Nie podzielam w całości tej tezy, albowiem w obu Kościołach wiernymi byli Polacy i Niemcy, a w przypadku Kościoła katolickiego były to doprawdy często wspólnoty mieszane. Praca napisana jest bardzo dobrym językiem, w tekst wkradły się wprawdzie pewne potknięcia stylistyczne, ale dla recepcji pracy nie mają one większego znaczenia.

Pani Janiszewska dała się zresztą poznać już dawniej jako bardzo dobra naukowczyni w swej świetnej pracy magisterskiej pisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Zofii Ostrowskiej-Kębłowskiej poświęconej budynkowi Rejencji Wrocławskiej (dziś gmach Muzeum Narodowego we Wrocławiu). Praca (w skrócie) została opublikowana w Rocznikach Sztuki Śląskiej i do dziś nie straciła swoich walorów naukowych.

Słabe strony pracy

Dysertacja doktorska Pani Ewy Janiszewskiej, choć mieści się w kategorii bardzo dobrych opracowań naukowych, ma jednak pewne niedociągnięcia.

Arndt

1. W kategorii kościołów ewangelickich frapującym zagadnieniem badawczym byłoby przeanalizowanie rzutów i wewnątrz niektórych najstarszych obiektów i zbadanie związków artystycznych z budowlami ze Śląsku autorstwa Carla Gottharda Langhansa. Jak oddziaływała śląska architektura sakralna końca XVIII wieku na Wielkopolskę? Wiemy przecież, że we wcześniejszych dziesięcioleciach obopólne związki były bardzo silne. Autorka wprawdzie powołuje się na starsze opracowanie Jerzego K. Kosa, niemniej w jego książce z 2016 roku „Ani centrum ani peryferie. Architektura pruskiego Śląska w okresie autonomii administracyjnej w latach 1740–1815” poruszono także szerzej rozwój ewangelickiego budownictwa sakralnego na Śląsku, po zajęciu jego terytorium przez Fryderyka II w 1740 roku. „Protestancka kolonizacja Śląska” w II połowie XVIII wieku nosi pewne cechy wspólne z kolonizacją pruską w Wielkopolsce, można powiedzieć, że na Śląsku kilkadziesiąt lat wcześniej „testowano” pewne rozwiązania polityczne w kontekście religijnym. Przyjrzenie się tym związkom na marginesie pracy pani Janiszewskiej mogłoby prowadzić do interesujących wniosków.
2. Autorka szeroko sięga do literatury przedmiotu. Jeśli jednak chodzi o protestancką architekturę sakralną nie uwzględniła bardzo cennej pozycji: Helga Nora Franz-Duhme, Ursula Röper-Vogt, *Schinkels Vorstadtkirchen. Kirchenbau und Gemeindegründung unter Friedrich Wilhelm III in Berlin*, Berlin 1991, w której wnikliwie przedstawiono zagadnienie unii protestanckiej, wypracowanie typu niemieckiego kościoła protestanckiego oraz koncepcję kościołów na przedmieściach Berlina. Książka ta, choć mało znana i rzadko cytowana, jest w kontekście omawianego w dysertacji zagadnienia niezwykle cenna.
3. Omawiając sytuację obu Kościołów w Rejencji Poznańskiej i polityki państwa wobec nich doktorantka oparła się w zasadzie tylko na polskiej literaturze przedmiotu i tę perspektywę przedstawia we „Wprowadzeniach”. Nie odmawiając wysokiej wartości tym tekstom proponowałabym jednak szersze spojrzenie i większe zniuansowanie. Odnośnie polityki państwa pruskiego wobec Kościołów warto zaglądać do najnowszych studiów z serii Acta Borussica - Neue Folge > 2. Reihe Preußen als Kulturstaat > Das preußische Kultusministerium als Staatsbehörde und gesellschaftliche Agentur (1817 - 1934), w tym wypadku Abteilung I, Band 2.1 *Band 2.1 Das Kultusministerium auf seinen Wirkungsfeldern Schule, Wissenschaft, Kirchen, Künste und Medizinalwesen – Darstellung: Das Kultusministerium auf seinen Wirkungsfeldern Schule, Wissenschaft, Kirchen,*

Arzelius

Künste und Medizinalwesen. Darstellung, Berlin: Akademie Verlag, 2010. Bardzo interesujące jest też, wydane w tej serii w Abteilung II, Band 8, Christina Rathgeber, *Von der Kirchengesellschaft zur Kirche in der Gesellschaft: Frömmigkeit, staatliches Handeln und die frühe Politisierung preußischer Katholiken (1815-1871)*, Berlin 2016. Warto dodać, że trudności z budową kościołów katolickich występowały także w innych prowincjach pruskich, z tym że miały one mniejszy podtekst narodowościowy.

4. Autorka wyjęła z opracowania sprawę sekularyzacji majątku Kościoła katolickiego na terenie Rejencji po 1815 roku. Jest to oczywiście osobne zagadnienie, niemniej przydałby się mały rozdział na ten temat. Podobnie sprawa budownictwa synagogałnego, o czym wspomniano wyżej, warta jest krótkiego rozdziału.
5. Brakuje mi też oryginalnych nazw niemieckich instytucji, stanowisk czy niemieckich nazw praw (np. prawo krajowe), w źródłach przecież nie natrafiamy na nazwy w języku polskim. Zalecane jest zatem przy pierwszym pojawieniu się nazwy podanie jej po niemiecku i po polsku. Podkreślić trzeba, że tłumaczenia polskie nazw własnych są bardzo różne i nieujednolicone (choćby słowo Regierung występuję w języku polskim w dwóch wersjach: rejencja i regencja, nawet w tej pracy jest mowa o urzędzie regencyjnym, s. 156), co wprowadza w błąd czytelnika.
6. Pewnymi niedociągnięciami są: nazwa archiwum berlińskiego nie GStA lecz GStA PK (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, archiwum bardzo zwraca uwagę na poprawny zapis). Cytowane projekty z Muzeum Schinkla nie są poprawnie zapisane, powinno być np. Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin Inv.-Nr.: SM 44b.46, Herder Instytut to teraz prawidłowo Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung. Wprawdzie na s. 365 autorka podaje prawie prawidłowo nazwy tych instytucji, ale w tekście w tej formie nie występują. Razi polonizowanie niemieckich imion np. Carla Georga Hoyma, s. 173. Na s. 176 chodziło zapewne o przedsiębiorcę (Entrepreneur) Grundwalda. Są to jednak doprawdy drobiazgi.

Praca doktorska pani mgr Ewy Janiszewskiej skłania też do ogólniejszych refleksji, które stanowić mogą impuls do dalszych badan. Świetnie przedstawione przez autorkę budownictwo sakralne w Rejencji Poznańskiej w I połowie XIX wieku aż się prosi o porównanie nie tyle z pozostałymi ziemiami polskimi, co ze Śląskiem i Królestwem Czech. Konflikt na tle religijnym narastał bowiem w I połowie XIX wieku na tych terytoriach, które można nazwać „buforem

Arten

między Wschodem a Zachodem” i znalazł interesujące odzwierciedlenie w architekturze sakralnej wpisanej w przestrzenie miejskie i wiejskie. Do tego Wielkopolskę i Czechy łączą napięcia narodowościowe, które, nałożone na konflikt religijny, dały niezwykle rezultaty artystyczne w architekturze sakralnej. Oczywiście jest to zupełnie odrębne zagadnienie, które przy okazji tej recenzji można zasugerować jako kolejny temat badawczy kolejnej pracy doktorskiej czy habilitacyjnej.

Konkluzja

Pomimo wykazanych powyżej drobnych niedociągnięć i mankamentów pragnę podkreślić, iż rozprawa doktorska Pani mgr Ewy Janiszewskiej stanowi pierwsze, tak gruntowne spojrzenie na architekturę sakralną Rejencji Poznańskiej w I połowie XIX wieku, spojrzenie w pełni zasługujące na uznanie. Studium to ma charakter prekursorski i stanowi wzorcowy przykład syntetycznego opracowania architektury kościelnej na wybranym obszarze. Może stanowić model dla kolejnych prac podejmujących podobne zagadnienie w tym szczególnie na pozostałym obszarze Wielkopolski. Autorka przedstawiła badaną problematykę na szerokim tle historycznym, politycznym, społecznym i religijnym, zastosowała poprawne metody badawcze i koncepcje teoretyczne, dobrze zaprezentowała argumentację i wnioski. Jest to praca erudycyjna, wykazująca dobrą znajomość literatury, oparta na bardzo rzetelnej kwerendzie źródłowej, ze świetnymi analizami historyczno-artystycznymi. Rozprawa reprezentuje bardzo wysoki poziom prac doktorskich i stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego. Autorka wykazała się bardzo dobrą ogólną wiedzę teoretyczną oraz umiejętnością samodzielnego prowadzenia pracy naukowej. Praca jest napisana wartkim, poprawnym i logicznym językiem. Po wprowadzeniu poprawek i sugerowanych przez mnie uzupełnień z całym przekonaniem rekomenduję ją do wydania książkowego. Wnioskuje także o wyróżnienie.

Stwierdzam, że recenzowana dysertacja doktorska spełnia warunki art. 187 „Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r, Prawo o szkolnictwie wyższym” (Dz. U. 2018 poz.1668 z późniejszymi zmianami) i wnoszę o dopuszczenie Pani mgr Ewy Janiszewskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

DZIEKAN
Wydziału Nauk o Sztuce
prof. UAM dr hab. Michał Mencfel

